

QARAQALPAQ LEKSIKOGRAFIYASININ RAWAJLANIW BASQISHLARI

Koblanova Gulbanu Bakbergen qizi, Berdaq atındağı Qaraqalpaq
mámleketlik universiteti doktoranti

QORAQALPOQ LEKSIKOGRAFIYASINING RIVOJLANISHI BOSQICHLARI

Koblanova Gulbanu Bakbergen qizi, Berdaq nomidagi
Qoraqalpoq davlat universiteti doktoranti

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Кобланова Гулбану Бакбергеновна, докторант
Каракалпакского государственного университета имени
Бердаха

THE STAGES OF DEVELOPMENT OF KARAKALPAK LEXICOGRAPHY

Koblanova Gulbanu Bakbergen qizi, PhD student of Karakalpak
State University named after Berdakh

koblanovagulbanu86@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-6724-7751>

Annotaciya: Bul maqala qaraqalpaq tili leksikografiyasınıń tariyxıy rawajlanıw basqışların analiz etedi. Leksikografiya terminine beriletuǵın ańıqlamalar hám qaraqalpaq tilindegi leksikografiyalıq jumıslarǵa tásir etken tariyxıy-sıyasıy faktorlar kórip shıǵıladı.

Tayanış sózler: leksikografiya, ańıqlama, qaraqalpaq leksikografiyası, qaraqalpaq tili, sózlikler, tariyxıy rawajlanıw, lingvistika, sanlı texnologiyalar.

Annotatsiya: Ushbu maqola qoraqalpoq tili leksikografiyasining tarixiy rivojlanish bosqichlarini tahlil qiladi. Leksikografiya atamasiga beriladigan ta'riflar va qoraqalpoq tilidagi leksikografik ishlarga ta'sir etgan tarixiy-siyosiy omillar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: leksikografiya, izoh, qoraqalpoq leksikografiyasi, qoraqalpoq tili, lug'atlar, tarixiy taraqqiyot, lingvistika, raqamli texnologiyalar.

Аннотация: В этой статье анализируются этапы исторического развития лексикографии каракалпакского языка. Рассматриваются определения термина лексикография и историко-политические факторы, повлиявшие на лексикографическую работу на каракалпакском языке.

Ключевые слова: лексикография, комментарий, каракалпакская лексикография, каракалпакский язык, словари, историческое развитие, лингвистика, цифровые технологии.

Abstract: This article analyzes the stages of the historical development of the lexicography of the Karakalpak language. The definitions given to the term lexicography and the historical and political factors that influenced lexicographic works in the Karakalpak language are considered.

Key words: lexicography, explanation, Karakalpak lexicography, Karakalpak language, dictionaries, historical development, linguistics, digital technologies.

KIRISIW

Leksikografiya sózliklerdi dúziw menen shuǵıllanatuǵın til biliminiń bir tarawı bolıp, ol tillerdi úyreniw hám saqlap qalıwda áhmiyetli rol oynaydı. Bul máselege tereńirek qaraytuǵın bolsaq, sózlikler járdeminde tildegi bar bolǵan sózlerdiń mánisi, durıs jazılıwı, oqılıwı, olardıń gápte qollanılıwı sıyaqlı áhmiyetli til aspektlerin bir dizimge salıw ham saqlap qalıw ushın kerekli esaplanadı. Bunnan bólek, leksikografiya til úyreniwde, ilmiy izertlewler alıp barıwda da paydalanıwshılar ushın anıq maǵlıwmatlardı jetkizip beriwshi derek esaplanadı.

Leksikografiya tarawına ilimpazlar hár túrli kóz qaras bildiredi, ayırım tilshiler onı ilim dep atasa, basqaları oǵan ámeliy iskerlik, kórkem ónerdiń bir túri, ayırım ilmiy disciplinalardaǵı bir bólim yamasa terminografiyaǵa sinonim sıpatında kórsetedi. Máselen, rus tilshisi L. V Popova óziniń «Словарная статья в условиях современной лексикографии»[1,63] atlı maqalasında «Leksikografiya» ataması ayırım waqıtları «terminografiya» ataması menen sinonim sıpatında qollanılauǵınlıǵın, ásirese, terminologiyalıq sózlikler dúziwde bul pikir kóbirek durıs keletuǵınlıǵın aytıp ótedi. Ol terminologiyalıq sózliklerdi dúziwde leksikografiyanıń tiykarǵı dástúriy usıl hám principlerinen paydalanıladı degen pikirdi bildiredi. Sonıń menen birge, X. Bergenxolc «Leksikografiya» hám «terminografiya» atamaların analiz qılǵannan soń, olar ortasında anıq shegara joq degen sheshimge keledi, yaǵnıy, olar tildıń túrli aspektleri bolǵan xalıq aralıq terminler yaqı qánigelik boyınsha qollanılauǵın arnawlı terminler menen islesedi dep kórsetedi. Haqıyqatında da, leksikografiya hám terminografiya metodikalıq ádisleri tárepinen uqsas hám paydalanıwshılar ushın sózlerdiń anıq ham isenimliligin táminlep beredi. Bul eki disciplinanıń ulıwmalıq uqsas táreplerine keletuǵın bolsaq, leksikografiya da, terminografiya da sózlikler dúziw hám til birliklerin jarıtıp beriw ushın xızmet qıladı. Degen menen, leksikografiya ulıwmalıq qollanılauǵın sózler hám olardıń mánilerin óz ishine alsaq, terminografiya belgili bir tarawdaǵı arnawlı terminlerdi óz ishine kiritedi. Joqarıda kórsetip ótilgen uqsashlıq ham ózgesheliklerin ulıwmalastırısaq, eki jaǵıdayda da, til birliklerin túsiniw hám qollanıwdı jeńillestiriw basshılıqqa alınadı.

Ilmpaz I. A Dambuev óziniń «Современная лексикография: статус и направления развития»[2, 16] atlı ilmiy jumısında ilmpaz L. P. Stupinniń pikirini keltirip ótedi hám leksikografiyanıń ilim sıpatında qalıplesiwi ushın ol jas ekenligin, tilshiler ortasında onıń statusı boyınsha anıq sheshimge kelingeni pikirdiń joq ekenligin kósetedi.

Demek, leksikografiya boyınsha bildirilip atırǵan ilimpazlardıń kóz qarasınan kelip shıǵıp, bul tarawdıń ele jas ekenligi, onıń anıq túsindirmesi hám ilmiy statusı elege shekem anıq belgilengen bolmasa da, ilimpazlar ortasında bul nárseniń elege shekem aktual ekenligi leksikografiyanıń rawajlanıw barısında ekenligin málim etedi. Bul sózimizdiń dáleli sıpatında, qaraqalpaq tilinde usı kúnge shekem baspadan shıqqan jumıslardıń kólemine qarasaq boladı.

ÁDEBIYATLAR ANALIZI HÁM METODOLOGIYA:

Dubichinskiy (2008) hám Popova (2011) sıyaqlı avtorlardıń jumısları leksikografiyaga zamanagóy qatnaslardı hám sózlik jaratıw usılların tereń túsiniwge járdem beredi. Dubichinskiy rus tili leksikografiyası, sonıń ishinde, sózliklerdi dúziw principleri hám strukturası haqqında tolıq túsiniw beredi, bul eki tilli sózliklerdiń principlerin tallawda paydalı boladı.

Dambuev (2011) leksikografiyanıń zamanagóy baǵdarları hám statusın sáwlelendiredi, bul bolsa qaraqalpaq leksikografiyasınıń házirgi jaǵdayın hám rawajlanıw perspektivaların tallaw ushın paydalı bolıwı múmkin.

Polikova (2007) óziniń dissertaciyasında eki tilli sózliklerdegi funkcionallıq baylanıslardı kórip shıǵadı, bul semantikalıq birliklerdiń jetkerip beriliwi hám olardıń sózlik maqaladaǵı wazıypaların tallawǵa járdem beredi. Ol sózdiń strukturasın hám onıń kontekstin jaqsıraq túsiniwge járdem beretuǵın baylanıslarǵa itibar qaratadı.

Suyunbaeva (2015) Qazaqstandaǵı eki hám kóp tilli terminologiyalıq sózliklerdi úyrenedi, bul bolsa qaraqalpaqsha sózliklerdi úyreniw ushın qimbat bahalı salıstırılmalı material beredi.

Amanaliyevanıń (2020) jumısında qaraqalpaqsha-russha sózliklerdiń strukturası hám olardıń konceptual modelin tallaw ushın qollanılauǵın sózliktiń konceptual modelin dúziw basqıshları keltirilgen. Bul qatnas sózlik dúziwdegi

háreketler izbe-izligin úyreniwge hám strukturanı jaqsılaw usılların anıqlawğa járdem beredi.

Serova hám Chaynikova (2015) oqıw terminologiyalıq sózliktiń basqıshpa-basqısh islep shıǵılıwın sıpatlaydı, bul qaraqalpaq tilinde usınday oqıw qollanbaların islep shıǵıw ushın úlgi bola aladı.

Dúbichinskiy hám Popovanın jumıslarında bayan etilgen principierge tiykarlanıp, eki tilli sózliklerde leksikalıq birliklerdiń qanday kórsetilgenin talqılaw múmkin. Bul leksikalıq mánislerdiń sáykes kelmewi jaǵdayların anıqlawğa, sonday-aq, awdarmanı qıyınlastırıwshı morfologiyalıq ózgesheliklerdi úyreniwge járdem beredi.

Qaraqalpaq-rus hám rus-qaraqalpaq sózliklerindeki sózlik maqalaların Turanbaev hám Baskakovlardıń jumıslarındaǵı sıyaqlı salıstırıw hár qıylı tillerge tán bolǵan leksikalıq birliklerdiń strukturası hám semantizaciyasındaǵı ayırmashılıqlardı anıqlaw imkaniyatın beredi.

Amanaliyeva hám Serova hám Chaynikovalardıń sózliklerdiń conceptual modelin islep shıǵıw basqıshları boyınsha qatnaslarınan paydalanıp, inglis tiline awdarıw qıyın bolǵan belgili bir morfologiyalıq konstrukciyalardan paydalanıw jıyılıǵın anıqlaw ushın muǵdarlıq talqılaw ótkeriw múmkin.

NÁTIYJELER:

1. Qaraqalpaq leksikografiyasınıń tariyxıy basqıshları:

1940-jılları: qaraqalpaq tilin sistemalastırıwdıń baslanıwı, birinshi russha-qaraqalpaqsha sózlikleriniń shıǵarılıwı, kirill jazıwına beyimlesiw.

1950-jılları: Leksikografiya tiykarlarınń bekkemleniwı, birinshi qaraqalpaqsha-russha sózlikleriniń basıp shıǵarılıwı, sózlik qáiletin rawajlandırıw hám tilden anıq paydalanıwǵa itibar qaratıldı.

1960-jıllar: Turaqlı ósiw dáwiri, qısqa hám kólemli sózliklerdiń shıǵarılıwı, keńirek leksikalıq birliklerdiń qamtıp alınıwı.

1970-jılları: Tarmaqlı sózliklerdi jaratıwǵa qánigelesiw, qaraqalpaqsha-inglissge sózlik hám lingvistikalıq terminlerdiń birinshi sózliklerin islep shıǵarıw.

1980-jıllar: Qánigelestirilgen sózliklerdiń rawajlanıwı, frazeologiya hám lingvistikaǵa itibar, áskeriy hám fizikalıq terminler sózlikleriniń shıǵarılıwı.

2. Zamanagóy rawajlanıw dáwirleri:

1990-jıllar: Gárezsizlikten keyin basılımlardıń tez ósiwi, hár qıylı baǵdarlar boyınsha eki hám kóp tilli sózliklerdiń shıǵarılıwı.

2000-2010-jıllar: Sanlı texnologiyalardı ótiw, ekonomikalıq sharayatlar sebepli baspa sózliklerdiń shıǵarılıwınıń tómenlewı, birinshi elektron sózliklerdiń jaratılıwı.

2020-jıllar: Sanlastırıw dáwiri, onlayn formatlarga jedel ótiw, tildi awdarmalaw hám úyreniw ushın jasalma intellekt hám platformalardan paydalanıw (lugat.uz, glosbe.com, tahrirchi.uz hám basqalar).

TALQILAW:

Qaraqalpaq leksikografiyasınıń rawajlanıw basqıshları xronologiyalıq tallawda tildiń izbe-iz hám sistemalı bayıtılıwın kórsetedi. Kirill jazıwına beyimlesiw menen baylanıslı jumıslardıń baslanıwı 1940-jıllarda qaraqalpaq tilin sistemalastırıw hám onıń rásmiy hám bilimlendiriw maqsetlerinde qollanıwına tiykar saldı. Keyin ala, 1950-1980-jıllarda tildi tereń úyreniw ushın tiykar jaratıwǵa umtıls hám zaman talapların sáwlelendiriwshi qánigelestirilgen sózliklerge ayırıqsha itibar qaratıldı. Bul evolyuciya qaraqalpaq leksikografiyasınıń qolaylılıǵı hám onıń sociallıq hám mádeniy ózgerislerge beyimlesiw qáiletinen dárek beredi, qaraqalpaq tiline zárúr járdem hám rawajlanıwdı támiyinleydi.

Sanlastırıwdıń qaraqalpaq leksikografiyasına tásiiri, ásirese, 2000-jıllardan baspa sózlikler menen bir qatarda sanlı resurslar payda bola baslaǵanına baslap sezilerli boldı. 2020-jılları baspa sózliklerden onlayn formatlar hám mobil qosımshalardı ótiw ámelge asırıldı, bul bolsa sózlik resurslarınan paydalanıwdıń qolaylılıǵın hám qolaylılıǵın sezilerli dárejede arttırdı. Lugat.uz, glosbe.com hám from-to.uz sıyaqlı platformalar paydalanıwshılardı tez hám anıq awdarma imkaniyatın jarattı, bul globalasıw hám milliy tilge qızıǵıwshılıqtıń artıwı sharayatında ayırıqsha áhmietke ie. Sanlı texnologiyalar qaraqalpaq tilin keń auditoriyada, ásirese, jaslar arasında saqlap qalıw hám galaba en jaydırıw imkaniyatın berdi, olar ushın sanlı platformalar ádetke aylanǵan quralǵa aylandı.

Leksikografiya milliy ózligimiz hám mádeniyatımızdı saqlaw hám rawajlandırıwda úlken áhmietke iye. Basıp shıǵarılǵan hám baspa, hám elektron sózlikler qaraqalpaq tilin keń kólemde en jaydırıwǵa xızmet etedi hám paydalanıwshılardı,

sonıń ishinde, studentler, oqıtıwshılar hám izertlewshilerdi tildi úyreniw hám paydalanıw ushın zárúr qurallar menen támiyinleydi. Bul resurslar oqıw baǵdarlamaların qollap-quwatlap, qaraqalpaq tilin akademiyalıq hám mádeniy kontekstlerge engiziwge járdem beredi. Solay etip, leksikografiyalıq jumıslar tek ǵana awdarma hám úyreniw quralı emes, al mádeniy ózine tánliktiń áhmiyetli elementi bolıp, bilim hám dástúrlerdi keleshek áwladlarǵa jetkeriwge xızmet etedi.

JUWMAQ:

Juwmaqlap aytqanda, ótkerilgen analiz qaraqalpaq tili leksikografiyasınıń tariyxıy rawajlanıwı jamiyettegi ózgerisler menen úziksiz baylanıslı ekenligin kórsetedi. 1940-jıllardan baslap bir jazıw sistemasınan ekinshisine ótiw sózliklerdi dúziw hám olardıń mazmunına úlken tásir kórsetken, bul bolsa óz gezeginde qaraqalpaq tiliniń rawajlanıwı hám saqlanıwına járdem bergen. Hár bir dáwir leksikografiyalıq jumıslardıń ózine tán ózgeshelikleri menen xarakterlenedi, bul tildiń evolyuciyasını hám onıń jańa sharayatlarǵa beyimlesiwini sáwlelendiredi. Sonıń menen birge, zamanagóy texnologiyalar leksikografiyanı jáne de rawajlandırıw ushın jańa imkaniyatlardı ashadı, bul bolsa til resursların kóbirek en jayıwı hám ráńbáreń etip, tildi keleshek áwladlar ushın saqlaw imkaniyatın beredi.

ADEBIYATLAR DIZIMI:

1. Дубичинский, В. В. Лексикография русского языка: учебное пособие. Наука-Флинта, 2008.
2. Паликова, О. Двужычний словарь и функционально значиміе связи слова. 2007.

Докторская диссертация, Европейский Союз.

3. Попова, Л. В. "Словарная статья в условиях современной лексикографии." Вестник Челябинского Государственного Университета, но. 33, 2011, п. 248.
4. Дамбуев, И. А. "Современная лексикография: статус и направления развития." Вестник Государственного Бурятского Университета, но. 10, 2011, пп. 16-21.
5. Аманалиева, Г. Э. "Составление словаря: концептуальная модель, этап, функционирование." Бюллетен науки и практики, вол. 6, но. 3, 2020, пп. 628-633.
6. Серова, Т. С., анд Г. Р. Чайникова. "Содержание поэтапной разработки учебного терминологического словаря тезаурусного типа." Филологические исследования: теория и практика, 2015, п. 149.
7. Суюмбаева, А. Ж. "Двужычніе и многоязычніе терминологические словари в Республике Казахстан." Челябинский гуманитарий, но. 3, 2015.
8. Турабаев, А., эт ал. Русско-каракалпакский словарь. Эдигед бй А. Турабаев, Шарк, 2010, п. 624.
9. Баскаков Н. А., Бекназаров С. Б., Кожуров. Под ред. Н. А. Баскакова. "Русско-каракалпакский словарь" Москва, 1947, п. 831D.
10. S. Nasirov, K. U. Ubaydullayev. "Qaraqalpaqsha-russha sozlik" "Shet til milliy sozlikler" milliy baspası, Moskva, 1958, p. 892.

